

EEDER
EDEBÎ ELEŞTİRİ DERGİSİ
ISSN: 2602-4616

Cilt 5, Sayı 2, Yıl 5, Ekim 2021

Makale Adı /Article Name

Kutadgu Bilig’de Akıl İle İlgili
Kavramsal Metaforlar

Conceptual Metaphors About The
Concept Of Reason In Kutadgu Bilig

Yazar/Author

Resul ÖZAVŞAR

Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, rozavsar@gmail.com ORCID: 0000-0002-4602-3270

Yayın Bilgisi/Article Information

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 08.07.2021

Kabul Tarihi: 21.08.2021

Yayın Tarihi: 31.10.2021

DOI: 10.31465/eeder.964878

Sayfa Aralığı: 476-493

Kaynak Gösterme/Citation: Özavşar, Resul (2021). “Kutadgu Bilig’de Akıl İle İlgili Kavramsal Metaforlar”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, C V, S II, s. 476-493.

(Bu makale, yazar beyanına göre, TR DİZİN tarafından öngörülen “ETİK KURUL ONAYI” gerektirmektedir)

ÖZ

Kutadgu Bilig’de ideal birey, toplum ve devletin şekillendirilmesi açısından akıl önemli bir kavram olarak karşımıza çıkar. Dönemin devlet yönetimine dolayısıyla toplumun hayatına yön veren bireylerin kavram dünyasında akıl kavramının nasıl anlaşıldığının incelenmesi ve ortaya konulması dilimiz ve kültürümüz açısından önem arz etmektedir. Bu öneme binaen akıl kavramıyla diğer kavramlar arasındaki ilişkinin ve akıl kavram alanının boyutlarının belirlenmesi gerekir. İşte kavramlar arasındaki ilişkinin belirlenmesinde metaforlar ele alınabilecek önemli konulardan biridir. Metafor konusu sadece bir dil meselesi değil aynı zamanda zihnimiz, kavram sistematığımız ve kültürle yakından ilişkili olan bir konudur. Bu nedenle tam olarak akıl kavramının Kutadgu Bilig’de nasıl anımlandırıldığı aklın girdiği metaforik eşleştirmeler ile ortaya konur. Tespit edilen metaforlara göre akıl; anahtar, düğüm çözücü bir alet, ilaç, han/hakan, düşman, örk, yular, köstek, meyve, ordu, silah, mal, deniz, süzek, elek, terazi, hazine, yol, meşale, kor, danışman, dost/ yoldaş, kanat, göz ve insan olarak karşımıza çıkar. Aklın kendilerine göre yapılandırıldığı bu kavramlar insan zihninde bir boyut bakımından daha net ve tecrübeyle sabittir. Sahip olunan bilgi ve tecrübe akıl kavramının bir boyutunu ön plana çıkararak belirlemektedir. Böylece dönemin insanı akıl kavramını yeniden değerlendirerek onu daha anlamlı hâle getirmektedir. Kutadgu Bilig’de aklın yol açıcı, yol gösterici, sorunları çözücü, kontrol edici, gücü, ayırt edici, destekleyici, başarıyı etkileyici gücü, değerli olması, yaratılıştan gelmesi gibi boyutları metaforik ilişkiye girdiği kavramlar sayesinde belirlenmiştir. Bu çalışmada Kutadgu Bilig’de kavramsal metafor teorisine göre aklın kavramlaştırılması, diğer kavramlarla girdiği metaforik ilişkiler ve bu ilişkilerde öne çıkan boyutlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, akıl kavramı, kavramsal metaforlar, metaforik ilişkiler.

ABSTRACT

In Kutadgu Bilig, the reason appears as an important concept in terms of shaping the ideal individual, society and state. It is important for our language and culture to examine and reveal how reason is understood in the concept world of the individuals who shaped the state administration of the period and thus the life of the society. Based on this importance, the relationship between the concept of reason and other concepts and the dimensions of the reason concept field should be determined. At this point, metaphors are one of the important issues that can be addressed in determining the relationship between concepts. Metaphor is not only a matter of language, it is also closely related to our mind, concept system, and culture. For this reason, exactly how the concept of the reason is interpreted in Kutadgu Bilig is revealed by metaphorical pairing in which information is entered. According to the detected metaphors, the reason appears as a key, a knot-tie, a medicine, a khan, a eye, an enemy, a braid, a halter, a shackle, a fruit, an army, a weapon, a property, a sea, a strainer, a sieve, a scales, a treasure, a road, a torch, an ember, a counselor, a friend/comrade, a wing, a human. These concepts, in which reason is structured according to them, are clearer in terms of one dimension in the human mind and are fixed by experience. The acquired knowledge and experience determine one dimension of the concept of reason by bringing it to the forefront. Thus, the human of the period reconstructs the concept of reason and makes it more meaningful. In Kutadgu Bilig, the dimensions of reason such as leading, guiding, problem-solving, controlling, power, distinctive, supportive, impressive power, valuable, innate are determined by the concepts that it enters into a metaphorical relationship. In this study, according to the conceptual metaphor theory, it will be discussed the conceptualization of reason, the metaphorical relationships it enters with other concepts and the prominent dimensions in these relationships in Kutadgu Bilig.

Keywords: Kutadgu Bilig, the concept of reason, conceptual metaphors, metaphorical relationships.

GİRİŞ

Yalnızca insana özgü olan akıl, insanı diğer canlılardan ayırır ve onu sorumlu kılar; ona iyiyle kötüyü ayırt etme gücü, düşünme ve anlama yeteneği kazandırır. Ayrıca aklın diğer bir özelliği de varlığın gerçekliğini kavrayan, maddi olmayan ancak maddeye etki eden temel bir cevher olmasıdır. Maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç demektir akıl (Çağlayan, 2011: 235-236). Türk-İslam kültüründe bu anlayışa göre şekillenen akla sahip olan insan ilahi hitaba muhatap olacak ve sorumlu tutulacaktır. Kutadgu Bilig’in önerdiği ideal insan da akıl sayesinde ilahi hitabın gereklerine göre hareket ederek iki cihan saadetini elde edecektir.

Edebî eserler yazıldıkları toplumların duygu ve düşünce dünyasından ve kültüründen bağımsız olarak düşünülemez. Bu yüzden edebî eserde kullanılan dil incelendiğinde, toplumun hayata bakış tarzını, çevreyi ve bazı kavramları neye göre anlamlandırdığı ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda ele alınabilecek dilsel unsurlardan biri kavramlar arasında aktarmaları içeren metaforlardır.

Semantik açıdan dillerin temel niteliklerinden sayılan metaforlar çokanlamlılığı doğuran etkenlerin başında gelmektedir. “Anlatılmak istenen kavram onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışılır; böylece bir gösterge yeni bir anlam kazanır.” (Aksan, 2009: 62). Türkçe Sözlükte (2011: 1665), “meczaz” olarak tanımlanan metaforlar öğrenmenin iki temel esası olan bilineniden bilinmeyene ve somuttan soyuta ilkelerine dayanmaktadır. Ayrıca kelimelerin sınırlı sayıda olması kavramlar arasında eşleştirmelerin yapılmasını zorunlu kılmaktadır (Ocak ve Gündüz, 2006: 295). Böylece kavram sistematığımız kavramların birbirine göre yapılandırılmasına yönelik ilişkiler üzerine kuruludur. Aynı kavram alanı içerisinde benzetme dışı ilişkilendirmelerin (ad aktarması/ metonimi) yanı sıra farklı kavramlar arasında benzetmeye dayalı ilişkilendirmeler (metafor) yapılmaktadır. Farklı bir varlık, durum veya hareketin ilk defa zihinde yapılandırılmasında sahip olunan bilgi ve tecrübenin etkisi vardır. Çevreyi zihinde yapılandırırken kavram alanlarını hem genişletiriz hem de diğer kavram alanları ile farklarını belirginleştiririz (Çetinkaya, 2017: 378). Çoğu kavram kısmen öteki kavramlara göre anlamlandırıldığı gibi metaforun özü de bir şeyi başka bir şeye göre anlamak ve tecrübe etmektir (Lakoff ve Johnson, 2015: 92). Kavramlar arasındaki bu ilişkileri kullanılan dilde görmek mümkündür; edip ve şairlerin eserlerinde kullandıkları dilin yanı sıra günlük dilde de toplumun bir kavramı, başka bir kavram alanına ait göstergelerle ifade ettiğine şahit oluyoruz. Bu durum metaforun sadece bir dil sorunu olmadığını aynı zamanda insanın kavram sistematığıyla da ilgili olduğunu gösterir (Lakoff ve Johnson, 2015: 27-30).

İnsan zihni, bir kavram alanının çıkarım modellerini bir diğer kavram alanı hakkında akıl yürütmek için metaforik eşleştirmeler yaparak sistemli bir şekilde kullanmaktadır ya da zihin, bir tür kavramı başka bir tür kavrama göre anlar ve tecrübe eder. Söz konusu metaforik eşleştirmeler, rastgele değil dünyadaki bedensel ve zihinsel tecrübelerimizle şekillenir. Lakoff ve Johnson, bu fenomeni kavramsal metafor ve bu tür alanların sistematik karşıtlıklarını metaforik eşleştirme şeklinde adlandırmaktadır (Lakoff ve Johnson, 2005: 27-39). Söz gelimi TEORİLER BİNADIR kavramsal metaforunun dildeki yansımalarını “Teorinizin *temeli* var mı?

Daha fazla delile ihtiyaç var, yoksa teoriniz *çökecek*. Teoriyi sıkı argümanlarla *takviye etmek* zorundayız.” gibi önermelerde; DÜŞÜNCELER BİTKİLERDİR kavramsal metaforunun dildeki yansımalarını “Düşünceleri nihayetinde *meyve vermeye* başladı. Bu düşünce daha *dalındayken* öldü. Bu yeni *filizlenen* bir düşüncedir.” (Lakoff ve Johnson, 2015: 80) gibi önermelerde buluruz. DÜŞÜNCELER ÜRÜNLERDİR kavramsal metaforunun tanıklarını “Gerçekten yeni düşünceler *imal ediyoruz*... Hayret edilecek oranda düşünce *üretir*. Entelektüel *üretkenliği* son yıllarda arttı.” gibi önermelerde; DÜŞÜNCELER MALLARDIR kavramsal metaforunun yansımalarını “... Bu fikri *satın alamayacak*. Bu düşünceyi kesinlikle *satamaz*. İyi düşünceler için daima bir *pazar* vardır.” gibi önermelerde; DÜŞÜNCELER KAYNAKLARDIR kavramsal metaforunun tanıklarını “Düşüncelerini *tüketti*. Düşüncelerini küçük projelerde *harcama*.” gibi önermelerde buluruz (Lakoff ve Johnson, 2015: 81). AŞK BİR HASTALIKTIR kavramsal metaforunun dildeki tanıklarını “Bu *hastalıklı* bir ilişki. *Güçlü, sağlıklı* bir evlilikleri var... Evlilikleri *ölmek* üzere. *Bitkin* bir ilişki.” gibi önermelerde; AŞK DELİLİKTİR kavramsal metaforunun tanıklarını “Onun için *çıldırıyorum*. O, *aklımı başımdan alıyor*.” gibi önermelerde; AŞK BÜYÜDÜR kavramsal metaforunun dildeki tanıklarını “Beni *büyüledi*... Onunla *büyüledim*. O *büyüleyici*.” gibi önermelerde; AŞK SAVAŞTIR kavramsal metaforunun dildeki yansımalarını “O, hızlı *fetihleriyle* bilinir. Kocasını için *savaştı* fakat *galip gelen* metres oldu... Onun annesiyle *müttefik* oldu.” gibi önermelerde buluruz (Lakoff ve Johnson, 2015: 83-84).

Metaforlar bize bir kavramın bir boyutunu diğerine göre kavrama imkânı verirken yani bir boyutu üzerinde odaklanmamızı sağlarken diğer yandan metaforla uyumayan kavramın diğer boyutlarından bizi uzaklaştırır. Örneğin TARTIŞMA SAVAŞTIR kavramsal metaforu bizim dikkatimizi tartışmanın çatışma boyutları üzerine çekerken tartışmanın ortak boyutlarından/ uzlaşılardan uzaklaştırır (Lakoff ve Johnson, 2015: 35). Kavramsal metaforlar iki kavram arasındaki bazı boyutları vurgular, bazı boyutları gizler.

Kavramsal metaforlar kültürden kültüre farklılıklar gösterebilir ve dillerin metafor sistematigi evrensel değildir; metaforlar daha çok kültürün asli unsurudur (Kövecses, 2005: 1-2). Bir kültürde var olan temel değerlerin çoğunluğuyla kavramların metaforik yapısı arasında bir tutarlılık vardır. Ancak farklı kültürlerdeki kavramsal metaforlar karşılaştırıldığında ortak kavramsal metaforlar bulunabileceği gibi tersine işleyen metaforlar da bulunabilir. Örneğin bir kültürde AKTİF OLAN YUKARIDA, PASİF OLAN AŞAĞIDADIR şeklinde olan kavramsal metafor başka bir kültürde tersine işleyebilir (Lakoff ve Johnson, 2015: 50-53). Bu duruma bir dilin farklı zaman diliminde kavramsal metaforların, kültürel değişim ve insanın çevresiyle ilgili tecrübelerindeki değişime bağlı olarak değiştiğini de eklemek gerekir.

Kutadgu Bilig’de ‘ukuş: akıl’ sözcüğü, türevleri hariç yaklaşık 350 defa kullanılmıştır. Genelde bireyin özelde idarecilerin hayatta başarılı olup iki cihan saadetini elde etmelerinde büyük etkisi olan akıl kavramının dönemin insanının düşünce dünyasında yapılandırılarak iyice anlaşılması gerekir; bu yüzden akıl kavramıyla ilgili birçok metafor kullanılmıştır. Anahtar, ilaç, hakan, ruh, düşman, örk, yular, köstek, meyve, asker/ordu, silah, mal, deniz, süzek, elek, terazi, hazine, yol, meşale, kor, danışman, dost/yoldaş, kanat, maya, insan, ülke, hazine gibi

varlıklarla ilgili sahip olunan bilgi ve tecrübe Kutadgu Bilig’de *akıl* kavramının yeniden değerlendirilmesini ve zihinde yapılandırılmasını etkilemektedir. Bu etki, *akıl* kavramı alanının başka kavramların alanları ile olan sınırlarını ve farklarını da belirgin hâle getirmektedir.

Kutadgu Bilig ile ilgili kavramsal metafor teorisine göre bazı incelemeler yapılmıştır; ancak bu çalışmalar genel hatlarıyla kavramsal metaforları kapsamaktadır ve doğrudan akıl kavramıyla ilgili değildir. Çetinkaya (2017), Kutadgu Bilig’de var olan deyimlerdeki metaforik yapıları inceleyerek kavramsal metaforları tespit etmiştir ve o dönem toplumunun genel olarak belli başlı kavramlara yaklaşımını ortaya koymaya çalışmıştır. Eker ve Kök (2019), Kutadgu Bilig’deki metaforları kültürel dil bilimi ve bilişsel dil bilimi bağlamında değerlendirerek bir taraftan bu metaforların bilişsel temellere oturduğunu diğer yandan toplumun yaşayış, algılayış, düşünce yapısını barındırdığından kültürel temellere dayandığını ifade etmişlerdir. Uçan Eke (2020), metafor ve kültür arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekerek G. ve L. Zaltman’ın metafor çıkarım tekniğine göre *Kutadgu Bilig*’deki kap metaforlarını tespit etmiş ve Yusuf Has Hacib’in düşünce dünyasından hareketle 11. yüzyıl Karahanlılar devri Türk-İslam kültürü ve o çağın dünya algısını ortaya koymaya çalışmıştır.

İşte bu çalışmada Lakoff ve Johnson’ın ortaya koydukları bu anlayışa göre Kutadgu Bilig’de dolayısıyla dönemin toplumunda ‘ukuş: akıl’ kavramının nasıl algılandığı bilişsel süreçler ve kültürel etkiler dikkate alınarak incelenmeye çalışılacaktır.

1. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEM

Bir kavram alanının diğer kavram alanına göre yapılandırılmasıyla şekillenen metaforlar; bireylerin ve toplumların varlık, durum ve hareketlere nasıl baktığının ortaya konması açısından önemlidir. Devlet yönetimine dolayısıyla toplumun hayatına yön veren bireylerin düşünce dünyasında *akıl* kavramının nasıl anlaşıldığının incelenmesi ve ortaya konulması kültür tarihimiz bakımından önemlidir. Figüratif yapının ön planda olduğu dilsel öğelerde kendini gösteren kavramsal metaforlar, dil incelemelerine de büyük katkı sağlamaktadır. Bu çalışmada Kutadgu Bilig bağlamında insanların hayatta başarılı olup dünya ve ahiret hayatında saadeti elde etmelerinde önemli bir yere sahip olan *akıl* kavramıyla ilgili metaforlardan hareketle o dönemin toplumunda ve kültüründe *akıl* kavramının nasıl anlaşıldığının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Doküman inceleme yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, Reşid Rahmeti Arat tarafından hazırlanan Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib (Arat, 2008) ve Mustafa S. Kaçalın tarafından hazırlanan Kutadgu Bilig Metin (Kaçalın, b.t.) adlı eserler esas alınmıştır. Özellikle beyitlerin Türkiye Türkçesine çevirisinde Arat’ın çevirisi esas alınmış; ancak Kutadgu Bilig indeksi ve Divanü Lûgat-it-Türk dizini de dikkate alınarak ilgili metaforu yansıtabilecek değişiklikler yapılmıştır. Çalışma, Kutadgu Bilig’deki ‘ukuş: akıl’ kavramıyla ilgili kavramsal metaforlarla sınırlandırılmıştır. Tespit edilen metaforlar, genel olarak metaforunda ön plana çıkan *akıl* kavramının özelliği/boyutu dikkate alınarak sınıflandırılmıştır. Kavramsal metaforlar literatürde kabul gören şekilde kaynak kavramsal alanı ve hedef kavramsal alanı içeren, tamamı büyük karakterlerle cümleler (X, Y’DİR) biçiminde verilmiştir.

2. BULGULAR

11. yüzyılda idarecilere, insana ve topluma doğru yolu göstermek amacıyla yazılmış Kutadgu Bilig’de *akıl* belirli boyutlarıyla öne çıkan somut varlıklara göre yapılandırılmaktadır. *Aklın* kontrol edici ve engelleyici özelliği için *örk*, *yular*, *köstek* gibi metaforlar; *aklın* seçici özelliği için *süzek*, *elek*, *terazi* gibi metaforlar; *aklın* değeri için *can*, *hakan*, *deniz*, *mal*, *hazine* gibi metaforlar; *aklın* yol gösterici özelliği için *yol*, *meşale*, *kor*, *danışman*, *göz* gibi metaforlar; *aklın* yol açıcı özelliği için *anahtar* gibi metafor; *aklın* sorunları çözücü özelliği için *ilaç* ve *düğüm açan alet* metaforları; *aklın* başarıya götürücü özelliği için *kanat* metaforu; *aklın* destekleyici özelliği için *dost/ yoldaş* metaforu; *aklın* doğuştan var olma özelliği için *maya* metaforu; *aklın* faydalı olma özelliği için *meyve* metaforu; *aklın* içkiyle zıtlığı için *düşman* metaforu; *aklın* gücü için *asker* ve *silah* metaforları; *aklın* sureti için *insan* metaforu kullanılmıştır. Ayrıca iki tane *akıl*la ilgili bedenimizin fiziksel çevrede fonksiyon icra etmesine göre oluşan yönelim metaforları da tespit edilmiştir.

2.1. Aklın Kontrol Edici ve Engelleyici Özelliği

Birçok toplumda *canlı varlık metaforu* insanın hayatı kazanma biçimi ve doğayla etkileşimine bağlı olarak vardır ve bu kültürlerde bazı varlıklar canlı varlıklar olarak görülmüştür. Kutadgu Bilig’de tespit edilen kavramsal metaforlara göre GÖNÜL, CANLI BİR VARLIKTIR; NEFİS/ARZU TEHLİKELİ BİR HAYVANDIR; ÖFKE, CANLI BİR VARLIKTIR (Çetinkaya, 2017: 382-383). Yusuf Has Hacib’e göre ideal bireyin olgunlaşması için nefsin kontrol altında tutulması gerekir; çünkü Hacib’in dolayısıyla dönemin insanının bakış açısına göre NEFİS, AZGIN BİR HAYVANDIR. Eğer insan iki cihan saadetini elde etmek istiyorsa bu hayvanı *örkleyerek*, *yular takarak* ve *köstekleyerek* kontrol altında tutacak, böylece doğru yoldan ayrılmayacaktır. *Kontrol etme* kavramı daha somut tecrübeler barındıran *örk*, *yular* ve *köstek* kavramlarına göre yapılandırılmıştır.

AKIL, ÖRKTÜR: Türkçe Sözlük’te “örklemek” kavramı “Hayvanları otlamaları için uzun bir ipe çayıra bağlamak.” (TS, 2011: 1858) olarak tanımlanmaktadır. Verilen tanıma göre kavram *hayvanın istenilen bölgenin dışına çıkamamasını ve kontrol altında tutulmasını* da barındırmaktadır. İdarecilerin özellikle parayı kontrol eden hazinedarın nefsinin ve nefsinin arzularını *akıl örküyle* bağlayarak kontrol altında tutması gerekir.

KB/2504. *biri beg sözünü katı tutsa berk / ikinci havâka ukuş kılsa örk =* (Birincisi beyin sözünden kesinlikle dışarı çıkmamalı; ikincisi aklını heva ve hevesine örk yapmalı.)

KB/2790. *ukuş bolmasa er özin tutnumaz / bilig bolmasa er işin itnümez =* (Akıl olmasa insan kendini tutamaz/ kontrol edemez; bilgi insan işini yapamaz.)

KB/2793. *közin ked küdezse tilin beklese / ukuş birle ârzû havâğ örklese =* (Hazinedar gözüne ve diline hâkim olmalı; heva ve heveslerini aklıyla örklemeli.)

KB/2870. *ukuş işke tutsa küdezse özin / bilig işke tutsa tıdusa közin =* (Aklını kullanarak kendini kontrol etmeli; bilgisini kullanarak gözüne hâkim olmalı.)

AKIL YULARDIR: Azgın bir hayvan olarak yapılandırılan nefsin kontrolü, onun doğru yola sevkini ancak *akıl yularıyla* mümkündür. Yular nasıl ki insanın

bindiği hayvana istikamet vererek menzile ulaşmasını mümkün kılıyorsa *akıl yuları* da nefsi doğru yola sevk etme imkânı vererek arzu edilen amaca ulaşmayı sağlıyor.

KB/159. *ukuş ol burunduk anı yetse er / tilekke tegir ol tümen ârzû yér* = (Akıl bir yulardır; insan onu kontrol ederse bütün dilek ve arzularına kavuşur.)

AKIL KÖSTEKDİR: *Köstek* de hayvanları özellikle atları kontrol altında tutmak için kullanılan zincir, bağ, kayış anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011: 1505). *Köstek* nasıl ki hayvanın zararlı, istenilmeyen yerlere gitmesini engelliyorsa *akıl kösteği* de insanı istenilen dairede tutarak onun kötü ve çirkin şeylere yaklaşmasını engeller; özellikle insanın rezil rüsva olmasına sebep olabilecek dili de Allah *akıl kösteği*yle bağlamıştır.

KB/314. *kişen ol kişike bilig hem ukuş / kişenlig yarağsızka barmaz üküş* = (Bilgi ve akıl kişi için bir köstektir; kösteklenmiş kişi yakışıksız şeylere pek gitmez.)

KB/1837. *kişen ol kişike ukuş belgülig / kılınçı köni ol işi ülgülig* = (Akıl insan için şüphesiz köstektir; hareketi doğru, işi ölçülüdür.)

KB/1838. *bağırsak bayat kör üdürmiş kulin / kişedi ukuş birle kılın tilin* = (Merhametli Tanrı da seçtiği kulunun nefsinin ve dilini akılla kösteklemiştir.)

2.2. Akıl Seçici Özelliği

Diğer yaratılmışlarla insanı ayıran en temel özellik insandaki iyile kötüyü ayırt etme yeteneğinin varlığıdır ve bu yetenek akıldan kaynaklanır. Akıl bu özelliği Kutadgu Bilig’de *süzek*, *elek*, *terazi* kavramlarının ayırt edici boyutuna göre yapılandırılmıştır. İnsanoğlu en ilkel zamanlardan beri yiyeceğe ve ölçüye dair tecrübelerle sahipsizdir; iyi besinle kötü besini ayırt etmesi taneli besinlerde elek, sıvı besinlerde süzgele mümkündür, aldanmamak için ise terazi kullanmak gerekir. Hayatın merkezinde konumlandırılacak besinler ve ticaretle ilgili bu tecrübe akıl iyile kötüyü ayırt etmesiyle ilgili özelliğini anlamlandırmak için kullanılmıştır. Elek ve süzgele nasıl ki faydalı ve faydasız olanı ayırt ediyorsa akıl da faydalı ve faydasız ayırt eder; terazi nasıl ki bir şeyin miktarını belirliyorsa akıl terazisi de sözün ne kadarının söylenip söylenmeyeceğini belirler.

AKIL, SÜZEKTİR: Yusuf Has Hacib beylik işinin çok zahmetli büyük bir iş olduğunu dile getirir; insanın ve devleti idare edenlerin kendi lehine ve aleyhine olanları, değerli olanla olmayanı ayırt edecek akıl süzgeğine ihtiyaçları vardır. Akıl süzgeğine sahip olan yöneticiler memleketi her yönden geliştirme arzularına rahatlıkla ulaşırlar.

KB/421. *baş ağrığ köp ol körse işi üküş / üküş işni süzgen ukuşluğ küsüs* = (Aslında baş ağrısıdır/ çok sorunludur ve binbir türlü işi vardır; bütün bu sorunları temizleyen akıllı insan azizdir.)

KB/2712. *biligin ukuşun tegip él tüzer / bu üç neñ bile er ajunuğ süzer* = (Bey, bilgi ve akılla amacına ulaşmış memleketi mamur hâle getirir; bu üç şeyle insan dünyada değerli olanı ayırt eder.)

AKIL, ELEKTİR: Akıl ayırt edici özelliğini öne çıkaran bu metaforla tarımla ilgili tecrübeden faydalanılmıştır. Hacib toplumu iyisiyle kötüsüyle karışık bir hububat olarak görür ve toplum hububatının iyisini seçmek için *akıl eleğinin* kullanılması gerektiğini düşünür. Kutadgu Bilig’de insanın özellikle idarecilerin iyi

ile kötüyü ayırt etmesini sağlayan *akıl* daha somut tecrübeleri içeren *elek* kavramına göre yapılandırılmıştır. Bu metafora göre insanların arasında fitne çıkaranlar, bir işi başarmak için faydalı olanlar ve zararlı olanlar *akıl eleğiyle* ayırt edilir.

KB/221. *ukuş birle eslür1 kişi artakı / bilig birle süzlür bodun bulğakı* = İnsanların bozguncusu akılla elenir/ ayıklanır; halk arasında çıkan karışıklık bilgiyle süzülerek berraklaştırılır.

KB/327. *ukuşluğ kerek ked üdürse kişig / biliglig kerek ked bütürse işig* = İyi seçmek için kişinin akıllı olması gerekir, işini iyi başarabilmek için de bilgili olması gerekir.

KB/328. *yarağlığ yarağsıznu titrü körüp / kereklig kereksizni kirtü sorup* = İnsan işe yarayana yaramayana iyice dikkat ederek, gerekli ve gereksizi hakkıyla sorup soruşturarak,

AKIL, TERAZİDİR: Terazi, ölçü, ticaret günlük hayatın merkezinde olmuştur ve bununla ilgili tecrübe aklın ölçü belirleyen yönünü anlamlandırmak için kullanılmıştır. Akıl sözü tartan bir terazi olarak görülmüş; sözün ne kadarının söyleneceği ne kadarının söylenmeyeceği akıl terazisine göre belirlenmiştir.

KB/997. *neçe sözlemegü neçe sözlegü / negü tér biliglig ukuşluğ bügü* = Sözün ne kadarını söylemeli ne kadarını söylememeli; bilgili ve akıllı hâkim bu hususta ne der:

KB/1008. *sözüg yakşı sözle idi saknu öz / ayuttukta sözle yana terkin üz* = Sözü güzel ve iyice düşünerek söyle; ancak sorulduğunda söyle ve kısa kes.

KB/1009. *üküş söz eşitgil telim sözleme / ukuş birle sözle bilig birle tüz* = Çok dinle, fakat az konuş; sözü akıl ile söyle, bilgi ile süsle.

2.3. Aklın Değeri

AKIL, CANDIR/RUHTUR: Akılsız ve akıl sahibi arasındaki farkın ortaya konması aklın ne kadar değerli olduğunun anlaşılması açısından önemlidir. İnsanın şu hayatta sahip olduğu en değerli şey kendi canıdır; işte akıl bu canın ta kendisidir. Ayrıca hayat ve ölümün kavram sistemimizde birbirinin zıddı olarak var olduğunu hatırlamak can kavramının değerini tayin etmemize yardımcı olacaktır: Birinde akıl varsa hayat vardır, yoksa o ölüdür. Kutadgu Bilig’de aklın değeri canın değeri ve önemine denk tutularak ona göre yapılandırılmıştır.

KB/1839. *ukuşsuz ölüğ ol ukuşluğ tirig / ukuş munça teñlig adırtlar erig* = Akılsız ölüdür, akıllıysa diridir; akıl insanları bu şekilde birbirinden ayırır.

KB/1861. *yula ol ukuş kör karağuka köz / ölüğ tenke cân ol ağın tilke söz* = Akıl bir meşaledir, kör için gözdür; ölü vücut için can ve dilsiz için sözdür.

KB/297. *ukuşka-turur bu ağırlık itig / ukuşsuz kişi bir awuçça tetig* = Bütün bu hürmet ve itibar akıl içindir; akılsız kişi bir avuç balçık gibidir.

¹ Arat (2008: 124-125), fiili *aslur* şeklinde okumuş ve *asılır* olarak anlamlandırmıştır. Bizce fiil *eslür* şeklinde okunmalı ve *elenmek/ ayıklanmak* olarak anlamlandırılmalıdır. Beyitte bilgi-süzek metaforunun varlığı açıktır; toplumundaki karışıklık bilgi süzeğiyle temizleniyorsa insanlar arasındaki bozguncular akıl eleğiyle ayıklanır.

AKIL HANDIR/ HAKANDIR: Hacib’e göre akıl ve bilgi karşılaştırıldığında aklın bilgiden değerli ve üstündür. Bu karşılaştırmada aklın değeri ve üstünlüğü hiyerarşik unvanlarla ilgili tecrübeye göre yapılandırılır. Unvan olarak *bey* ve *han* zaman zaman eş anlamlı olarak kullanılsa da aralarında fark vardır. *Han* bağımsız bey anlamında kullanılır; hiyerarşik bakımından *bey*, *hana* göre daha düşük bir derecededir, daha çok il-ilçe yöneticileri için kullanılır.

İNSAN BİR ÜLKEDİR kavramsal metaforu yönetim boyutuyla insanın bedeni ve ülke arasında zaman zaman metaforik eşleştirmeleri doğurmaktadır. İnsanın kendi nefsiyle olan mesafesi ve onun doğru bir şekilde yönetilmesi bir ülke yönetiminden kaynaklı tecrübeye göre yapılandırılmıştır. Bu insan ülkesinin HAN’ı AKIL olacak, BEY’i BİLGİ olacaktır. Ayrıca beytin bağlamı dikkate alındığında insan ülkesinde *akıl* ve *nefis* arasında bir taht mücadelesi vardır. Eğer insan ülkesinin *hanı akıl* değil de *nefis* olursa insan değersiz olur, her iki cihan saadetini kaybeder.

KB/5321. *bu nefsiñ uçuzla ağır bolğa cân / bilig beg bolup kör ukuş bolğa han*” = “Bu nefesine değer verme, canın aziz olur; bilgi bey olacak, akıl han olacak.”

AKIL, DENİZDİR: Yusuf Has Hacib için akıl değer boyutuyla deniz gibidir; bu nedenle akıllı insanların tavsiyelerini çok değerli sayıp dikkate almak gerekir. Söz konusu değer denizin derinliklerinde inci, mercan gibi değerli cevherleri barındırmasından kaynaklanmaktadır. AKIL, DERYADIR; öyleyse akıllının ağzından çıkacak her SÖZ, İNCİDİR metaforu beraber değerlendirilmelidir.

KB/2153. *negü tér eşitgil ukuşluğ sözi / ukuşluğ sözi körse yinçü tözi* = Dinle, akıllı sözü ne der; akıllının sözü aslında tam bir incidir.

KB/2949. *seniñdin eşitgü kerek barça söz / biligke teñiz sen ukuşka ögüz* = Senden her sözü dinlemek gerekir; sen bilgi denizi ve akıl deryasıdır.

AKIL, KIYMETLİ MAL: Bu metafor zamanenin akla ve bilgiye yeterli derecede değer vermemesiyle ilgilidir ve bu konuda ticaret hayatına ait tecrübeden faydalanılır. Akıl ve bilgi; akıllı ve bilgili tacirin değerini anlayabileceği bir ticaret malıdır; akıl ve bilgi ancak akıllı ve bilgili olan tacirler tarafından alınır satılır. Ayrıca akıl piyasada kıt olduğu için nadir ve değerlidir:

KB/470. *ukuş kadrini hem ukuşluğ bilir / bilig satsa bilge biliglig alır* = Aklın kıymetini de akıllı bilir; bilge, bilgi satarsa bilgili olan alır.

KB/564. *bu mundağ kişiler bolur idi kız / bu kız kızlıktı kıldı kız atı kız* = Böyle kişiler çok kıt/az olur; azlığı sebebiyle ona nadir adı verilmiştir.

KB/565. *kayu neñ kız erse uş ol neñ küsüş / küsüş neñ tilep bulmaz emger üküş* = Hangi şey kıtsa o şey değerlidir; insan değerli olanı elde etmek için çok zahmet çeker, yine de sahip olamaz.

KB/1835. *yanut bérdi ögdülmiş aydı ukuş / ağır neñ-turur ol kişiğe küsüş* = Ögdülmiş yanıt verdi: Akıl insan için değerli ve nadir bir şeydir.

AKIL, HAZİNEDİR: Kutadgu Bilig’de akıl ve bilgi birlikte olduğunda değerlidir. Bu beraberliğin doğurduğu değer hazine ve hazinedeki değerli eşyaların ilişkisi üzerinden yapılandırılmıştır. Değerli şeyleri muhafaza etmek için bir hazineye ihtiyaç vardır; buna karşın hazine boş olduğunda da bir değeri yoktur. Bu

ilişkiye benzer bir ilişki akıl ve bilgi arasında da mevcuttur. Bilgi incilerini muhafaza etmek akıl hazinesine ihtiyaç vardır.

KB/310 “*bilig kîmyâ teg ol neñ irklü-turur / ukuş ordusu ol neñ üglü-turur*” = “Bilgi kimya gibi mal çoğaltıcıdır; akıl onun hazinesidir, içinde mal birikir.”

2.4. Akıl Yol Gösterici Özelliği

Kutadgu Bilig’de akıl; faydası çok olan *yol*, ışık kaynağı *kandil*, *kor*, istişare edilecek *danışman*, körlere *göz* olarak karşımıza çıkmaktadır. Akıl doğru yolu gösterici özelliği söz konusu kavramlarla metaforik ilişkiler kurularak öne çıkarılmıştır.

AKIL, YOLDUR: İrade sahibi insan hayatta kötü veya iyi yolu tercih etme özgürlüğüne sahiptir; ancak *akıl yolunu* tercih ettiğinde amacına yani iki cihan saadetine ulaşır, işinde başarılı olur ve akıl yolunun birçok faydasını görür.

KB/6104. *taki munda yégrek ayur kör ukuş / ukuş yolu tutsa asığlar üküş* = Bak, akıl bundan daha güzel söyler; akıl yolunu tutmanın faydası çoktur.

AKIL, MEŞALEDİR: Bilgi ışıksa akıl da ışığın kaynağı *meşaledir*; insan karanlıkta kaldığında onu ışık kaynağı olarak bilgiyle aydınlatır.

KB/288. *ukuş ol yula teg karañku tüni / bilig ol yarukluk yaruttı séni* = Akıl karanlık gecede bir meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır.

KB/1840. *kararığku ew ol bu kişi tün sanı / ukuş bir yula teg yaruttur anı* = İnsan, gece gibi karanlık bir evdir; akıl bir meşale gibi onu aydınlatır.

KB/1861. *yula ol ukuş kör karağuka köz / ölüg tenke cân ol ağıñ tilke söz* = Akıl bir meşaledir, kör için gözdür; ölü vücut için can, dilsiz için sözdür.

AKIL KORDUR: Kutadgu Bilig’de akıl, ışık ve ısı kaynağı *kor* olarak karşımıza çıkar. Devlet idaresiyle ilgili olarak adaletiyle ün yapmış Nuşirevan akıl korunu kullanarak bütün dünyasını aydınlatmıştır.

KB/290. *muñar bütmeşe kör bu nûşîn revân / ukuş közi² birle yaruttı cihân* = Buna inanmazsan Nuşirevan’a bak; o akıl koruyla dünyayı aydınlattı.

AKIL DANIŞMANDIR: Yusuf Has Hacib akıllı, kişileştirerek karşımıza onu bir danışman olarak çıkarır. Devlet idarecileri bir konuda karar alırken akıl danışmanı ile istişare etmesi gerekir. Eğer böyle yaparlarsa amacına ulaşır ve devlet yönetiminde başarılı olurlar. Fakat kendi menfaatlerini düşünen idarecilerle akıl istişarede bulunmaz.

KB/398. *ukuş ötkünür kör bilig bildürür / yayığ dünyâ kılın saña ukturur* = Bak akıl arz eder, bilgi bildirir; dünyanın dönek huyunu sana bildirir.

² Arat (2008: 136-137), sözcüğü *köz* şeklinde okumuş ve *göz* olarak anlamlandırmıştır. Bizce sözcük *köz* şeklinde okunmalı ve *kor/ateş* olarak anlamlandırılmalıdır. Beytin bağlamı dikkate alındığında “yarutmak: aydınlatmak” eylemi için bir ışık kaynağına ihtiyaç vardır; bu nedenle sözcüğe görme aracı olan *gözden* ziyade ışık kaynağı *kor/ateş* olarak anlam verdik.

KB/640. *negü tér eşitgil ukuş meñzetü / kıyâs ma ‘nî birle añar yañzatu* = Akıl, bu anlamı kastederek böyle bir olay hakkında ne der, dinle.

KB/1844. *muñar meñzetü sözledi kör ukuş / ukuş işke tutsa kör asğı üküş* = Aklın buna benzer bir sözü vardır; akılı işe karıştırırsa da faydası çoktur.

KB/1947. *bağır saknı balsa bağırka urun / maña mundağ aydı bilig hem ukuş* = Merhametli birini bulursan bağırına bas; bilgi ve akıl bana böyle dedi.

KB/3490. *séni birle bolsa kör asğı üküş / öz asğın tilerke kéñeşmez ukuş* = Seninle birlikte olursa faydası çoktur; kendi menfaatini isteyenle akıl istişare etmez.

AKIL, GÖZDÜR: Akıl görme organımızla metaforik bir eşleşmeye göre anlamlandırılmıştır; insan gözleriyle nasıl görüyorsa körler/ne yağacağını bilmeyenler de akılla görerek doğru yolu bulurlar

KB/1861. *yula ol ukuş kör karağuka köz / ölüg tenke cân ol ağın tilke söz* = Akıl bir meşaledir, kör için gözdür; ölü vücut için can, dilsiz için sözdür.

2.5. Aklın Yol Açıcı Özelliği

AKIL, ANAHTARDIR: Dönemin insanı hakikati kapalı olarak görmektedir. Bu nedenle söz konusu metaforu HAKİKAT, KİLİTLİ KAPILAR ARKASINDADIR kavramsal metaforuyla beraber düşünmek gerekir. Çevremizde olup bitenleri doğru bir şekilde algılamak ve işlerin içyüzünü ve hikmetini bilmek her kişinin kârı değildir. İşte insanın içinde bulunduğu şu dünyanın gerçek mahiyetini anlaması akıl anahtarıyla mümkündür; akıl anahtarıyla idrak kapılarını açan insan çevresinde olup bitenleri daha iyi algılayıp/kavrayıp doğru kararlar alacaktır. Ayrıca akıl sahibi insanlar mana yollarına giden kapıları açacak anahtarlara sahiptir:

KB/6445. *bu yañlığ-turur dünyâ hâli kamuğ / ukuş birle körgil açılğay kapuğ* = Bütün dünyanın hali böyledir; akıl ile bakarsan idrak kapıları açılacaktır.

KB/2521. *negü tér eşitgil ukuşluğ tili / ukuşluğ tili açtı ma ‘nî yolu* = Akıllı insan ne der, dinle; akıllının dili mana yolunu açmıştır.

2.6. Aklın Sorunları Çözücü Özelliği

AKIL, DÜĞÜMLERİ ÇÖZEN BİR ARAÇTIR: Bu metafor PROBLEMLER, DÜĞÜMDÜR kavramsal metaforuyla ilişkilidir ve bu metaforla birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı görünmektedir. İnsanoğlunu diğer yaratılmışlardan ayıran yön karmaşık sorunları çözmeye yarayan akıl ve bilgiye sahibi olmasıdır; yani onu değerli kılan şey akıllı ve bilgili yaratılmasıdır. İnsan hayatta karşısına çıkan problemleri/düğümleri akıl vasıtasıyla çözer:

KB/150. *bilig bérđi yalñuk bedüdi bu kün / ukuş bérđi ötrü yazıldı tüğün* = Ona bilgi verdi ve insan bugün yüceldi; ona akıl verdi ve böylece düğümler çözüldü.

KB/1856. *neçe bulğanuk işke tegse süzer / neçe ters tüğün erse baksa yazar* = El sürdüğü işler ne kadar bulanık olursa olsun süzülüp saflaşır; ne kadar ters düğüm varsa bir bakışla çözer.

AKIL İLAÇTIR: Bu metafor PROBLEMLER, HASTALIKTIR kavramsal metaforuyla ilişkilidir ve bu metaforla birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı

görünmektedir. Dört başı mamur, birey ve toplumla kaynaşmış bir devlet düzeni kurarken elbette sorunlarla karşılaşılacaktır. Özellikle devlet idaresinde ortaya çıkan problemlerin çözümü hastalık ve ilaç metaforu üzerinden kavramlaştırılmıştır. İlaç insan bedeninde ortaya çıkan hastalıkları iyileştirir, devlet yapısında ortaya çıkan hastalıkları ise akıl ilacı iyileştirecektir.

KB/1970. *bu beglik igiñe otı ög bilig / ukuş birle emle ay kıkı silig* = Beylik hastalığının ilacı akıl ve bilgidir; ey yumuşak huylu, onu akıl ile tedavi et.

KB/1971. *biliglig ukuşluğ kerek beg tetig / anın kılssa ötrü igiñe itig* = Bey bilgili, akıllı ve uyanık olmalıdır; böylece beylik hastalığına çare bulmalıdır.

2.7. Aklın Başarıya Götürücü Gücü

AKIL ve BİLGİ, KANATTIR: Gerek dönemin insanı için gerek zamanımızda kültürümüzde BAŞARI, YUKARIDADIR kavramsal metaforu geçerlidir; bizim için hayatta başarmak yukarılara tırmanmak olarak anlamlıdır. Düşünce dünyamıza hâkim olan bu kavramsal metaforu dikkate aldığımızda bizi ve dönemin insanını uçurup göğe ulaştıracak kanatlardan biri akıl diğeri bilgidir. Hayatta ulaşmak istediğiniz seviye veya elde etmek istediğiniz şey ne kadar imkânsız olursa olsun eğer akıl ve bilgi kanatlarına sahip olursanız amacınıza ulaşırsınız. Akıl ve bilginin insanı başarıya götüren araçsal boyutu kuşları uçuran kanat boyutuyla metaforik bir ilişkiye göre kurgulanmıştır. Ayrıca kanat metaforunun kullanılması kanat ve akıl kavramları arasındaki bir boyutu da ön plana çıkarmaktadır: Aklın ve bilginin birbirini tamamlayıcı özelliği; biri olmadan diğerrinin işe yaramayacağı gerçeği uçmak için kuşların iki kanada ihtiyaç duydukları gerçeğiyle örtüştürülmüştür.

KB/215. *ukuşlı biliglig idi edgü neñ / kalı bulsa işlet uçup kökke teñ* = Akıl-bilgi çok değerli şeylerdir; eğer bulursan onları kullanarak uç ve göğe çık.

2.8. Aklın Destekleyici Özelliği

AKIL DOSTTUR/ YOLDAŞTIR: Yusuf Has Hacib iki dünyada da mutluluğa giden süreçte binlerce erdem ve takdir edilecek işlerin akıl desteği sayesinde gerçekleştiğini, bu nedenle az bir aklın dahi küçümsenmemesini tavsiye etmektedir (KB/304-306). İşte mutluluğu elde etme yolunda akıl insan için bir dost/ yoldaştır; sadık bir dostun, yoldaşın sağladığı yararların hepsini sağlayacaktır. İyi bir dost ve yoldaş insanın zor zamanlarında destekçisidir, kederini paylaşarak azaltır, mutluluğunu paylaşarak çoğaltır, kararsız kaldığında güzel fikirlerle ona yol gösterir.

KB/317. *ukuş ol saña edgü andlıg adaş / bilig ol saña ked bağırsak kadaş* = Akıl senin için iyi ve yeminli bir dosttur; bilgi senin için çok merhametli bir kardeşdir.

KB/320. *ukuşluğ kişi,ke iş,i tap ukuş / biligsiz kişi,ke atı tap söküş* = Akıllı kişi için akıl denk bir yoldaştır; bilgisiz kişi için hakaret uygun bir addır.

KB/1862. *ukuşluğ ukuşka ayur ay işim / ne edgü işim sen itiglig işim* = Akılla akla der ki ey dostum, sen işlerimi hallettin; ne iyi bir dostsun!

KB/5209. *kılıkñ köni tut kılınçñ silig / ukuş bolsu yolñ kēñeşçñ bilig* = Tavrın doğru, hareketin temiz olsun; yoldaşın akıl, danışmanın bilgi olsun.

2.9. Aklın Yaratılıştan Gelişi

Aklın doğuştan mı geldiği yoksa sonradan mı elde edildiğine dair tartışmada Hacib birinci taraftadır ve aklın bu yönünü maya metaforuna göre ifade eder:

AKIL MAYADIR: Akıl, Allah’ın insanoğlunu yaratırken ona verdiği bir özelliktir; sonradan çalışıp çabalayarak gelişmez. Sonradan emek harcanarak öğrenilen şey bilgi ve erdemdir. Yusuf Has Hacib aklın bu boyutunu yaratılış *hamuru* ve bu *hamura* koyulan *maya* metaforuna göre yapılandırmıştır; yani insanın *hamurla* ilgili tecrübesi, bilgi birikimi aklın yaratılıştan geliş boyutunu somutlaştırmıştır.

KB/1682. *ukuş ol anı yalñuk öğrenmedi / tadu birle katlıp törütür idi* = İnsanoğlunun öğrenmediği şey akıldır; Tanrı onu insanın hamuruna katarak yaratır.

KB/1683. *ukuşta adın barça erdemlerig / kişi öğrenür ötrü yetlür bilig* = Kişi akıl dışında bütün erdemleri öğrenir, böylece bilgisi gelişir.

KB/1825. *bilig tut ya erdem kişi öğrenür / meger bu ukuş ol tadudın önür* = Bilgiyi ve erdemi insan öğrenebilir; ancak akıl, yaratılıştan gelir.

KB/1828. *bayattın erür bu ukuş bolğusu / tadu birle kirse bolur belğüsü* = Aklın varlığı Tanrı’dan gelir; akıl hamuruna konmuşsa onun işaretleri olur.

2.10. Aklın Gücü

Kutadgu Bilig’de AKIL, ASKERDİR; AKIL, SİLAHTIR kavramsal metaforları insanın nefsiyle olan savaşı ve mücadelesi dile getirilirken kullanılır. Yusuf Has Hacib ve toplumun düşünce dünyasındaki NEFİS DÜŞMANDIR kavramsal metaforu düşmana karşı kullanılacak akıl-asker akıl-silah metaforunu doğurmaktadır.

AKIL ASKERDİR: Nefisle mücadelede heves ve arzular akıl askeriyle esir edilebilirse insan belli bir olgunluğa ulaşır; insanlığın belirtisi de budur. Nefsine yenilen kişi çok büyük bir kayba uğrar, iki cihan saadetini elde edemez.

KB/5411. *negü tér eşitgil özin bilmiş er / havâsın ukuşka bulun kılmış er* = Dinle, kendini bilen, heva ve hevesini aklına esir eden insan ne der:

KB/5472. *havâñni ukuş birle başğıl utup / bu nefsiñ bilig birle yençgil tutup* = Heva ve hevesini akılla yenerek hâkim ol; nefsinin bilgiyle yakalayıp biç!

KB/6161. *havâ bas ukuş birle nefis boynı sı / bu ol er nişâni ukuş belğüsü* = Akılla heva ve hevesi yen, nefsin boynunu kır; insanlık nişanı ve aklın varlığının işareti budur.

KB/5403. *katığlan ukuş birle başğıl havâ / havâka basıkça bolur er yava* = Gayret et, akıl ile heva ve hevesi alt et; heva ve hevesine yenilen kişi heder olur.

AKIL SİLAHTIR: Bir beyitte ise nefisle mücadelede akıllı bir silah gibi kullanarak heva ve heveslerin biçilmesi/ öldürülmesi tavsiye edilmiştir.

KB/3346 *havâka basıkma ukuş birle kes / et öz baş kötürse bilig birle bas* = Hevesine yenilme, akıl ile biç; beden isyan ederse bilgiyle bastır.

2.11. Aklın Sureti

AKIL, (saygıdeğer, güzel, genç, ağırbaşlı, şefkatli, sözü dinlenir, sevgi dolu, faydalı) **BİR İNSANDIR:** Yusuf Has Hacib idareciler için soyut akıllı tarif ederken

insana ait somut özellikleri kullanarak onu şekle büründürür; insana ait özellikler akla aktarılır. İnsanla ilgili birikim ve tecrübe dönemin idarecilerinin zihin dünyasında akılı yeniden yapılandırır. Bu göre akıl; güzel yüzlü, kendisi genç ve dinç ama hareketleri ağır başlı, bütün canlılara şefkatle bakan, ıslah edici, sözü dinlenen, etrafına faydalı, dikkatli, ileri görüşlü, temkinli, problemleri gideren özelliklere sahiptir. Bütün bu özellikler aklın varlığını gösterir.

KB/1850. *yanut bérdi ögdülmiş aydı ukuş / kılınçı köni kör küwençi üküş =* Ögdülmüş yanıt verdi ve dedi ki: Aklın hareketi doğru ve itibarı büyüktür.

KB/1851. *yüzi körki körklü ne yaşı kiçig / kamuğ edgülükke anıñdın keçig =* Yüzü ve şekli güzeldir, daima genç ve dinçtir.

KB/1852. *örüg hem silig ol ne kalkı amul / kamuğ teprenürke bağırsak köñül =* Halim selimdir ve doğası sakindir; o bütün canlılar için şefkat dolu bir gönüldür.

KB/1853. *kayuka elig ursa itlü barır / kayuka sözi tegse yetlü barır =* Nereye eli dokunursa orası düzelir; sözü nereye ulaşırsa orası o söze uyar.

KB/1854. *isig yüzlüg ol kör kamuğka sewüg / kişilerke andın asığlar ülüg =* Sıcak yüzlüdür, herkes için sevimlidir; insanlar ondan fayda görür.

KB/1855. *yiti közlüg ol kör bakışı yırak / kayu işke tegse bekitür adak =* Keskin gözlü ve uzak görüşlüdür; hangi işe el uzatırsa ayağını sağlam basar.

KB/1856. *neçe bulğanuk işke tegse süzer / neçe ters tügün erse baksa yazar =* El sürdüğü işler ne kadar bulanık olursa olsun süzülüp saflaşır; ne kadar ters düğüm varsa bir bakışla çözer.

KB/1857. *bakar soldın oñdın hem öñdün kédin / kamuğ iş yarağın bilir hem üdin =* İşlere sağdan ve soldan, önden ve arkadan bakar; hal çaresini ve zamanını bilir.

KB/1858. *kaçığığ yeter ol uçığığ tutar / sınıkuğ sapar ol buzukuğ iter =* Kaçana yetişir, uçanı tutar; kırığı sarar, bozuğu düzeltir.

2.12. Aklın Faydalı Olma Özelliği

AKIL, MEYVEDİR: Bu metaforu FAYDALI İNSAN, MEYVELİ AĞAÇTIR kavramsal metaforuyla beraber değerlendirdiğimizde daha anlamlı görünmektedir. Meyveler insan hayatında hem beslenme hem de hastalıklardan korunma bakımından önemli bir yere sahiptir; bu nedenle meyveyle ilgili bilgi, birikim ve tecrübe aklın kavramlaştırılmasında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de meyveli ağacın insan için sağladığı fayda ile akıllı insanın çevresine sağladığı fayda arasında metaforik bir boyut oluşturulmuştur. Nasıl ki meyveli ağaç etrafındaki canlılara faydalı oluyorsa akıllı insanın çevresindekiler de onun akıl meyvelerinden faydalanırlar.

KB/2455. *ukuşsuz kişi ol yemişsiz yığaç / yemişsiz yığaçığ negü kalsun aç =* Akılsız kişi meyvesiz ağaç gibidir; aç insan meyvesiz ağacı ne yapsın!

2.13. Aklın İçkiye Düşmanlığı

Aslında düşmanlık kavramı insanlar arasında var olan ve birbirini yok etme derecesine kadar uzanan ileri düzey bir rekabeti içerir; insanlar arasında gerçekleşen

bu rekabetle ilgili tecrübe akıl ve içki arasındaki zıtlığın kavramlaştırılmasında kullanılmıştır. Dinî, sosyal ve kültürel sebeplere bağlı olarak dönemin insanın içkiye bakış açısı AKIL, İÇKİNİN DÜŞMANIDIR kavramsal metaforuyla yansıtılmıştır. Yusuf, içkinin varlığı akıl ve bilginin yokluğuna neden olur anlayışını ve içkinin zararını çarpıcı bir şekilde dile getirmek için düşmanlık kavramından faydalanarak akıl ve içki arasında düşmanlık boyutuyla metaforik bir ilişki kurmuştur.

KB/2651. “*bor ol bu biligke ukuşka yağı / bor atı hakikat tütüş ol çoğı*” = “İçki bilginin ve aklın düşmanıdır; içkinin adı hakikatte kavga ve gürültüdür.”

2.14. Akılla İlgili Yönelim Metaforları

Lakoff ve Johnson (2015: 40-41), bütün bir kavramlar sisteminin diğer bir kavramlar sistemine göre organize edildiği metafor türünü yönelim metaforları olarak adlandırmaktadırlar; bu metaforlar bedenimiz ve bedenimizin fiziksel çevrede fonksiyon icra etmesinden doğan yukarı-aşağı, içeri-dışarı, ön-arka, beri-öte, derin-satın, merkez-çevre gibi uzay istikametlerine göre organize olurlar. Örneğin “Kendimi yukarıda hissediyorum. Bu moralimi yükseltti. Ruhum kanatlandı. Moralim yüksek. Ne zaman onu düşünsem ayaklarım yerden kesilir.” gibi dilsel ifadeler kavram sistemimizdeki MUTLU OLAN YUKARIDADIR kavramsal metaforunu yansıtır ve mutluluk kavramına ait bütünün yukarı istikametine göre organize olduğunu gösterir. “Düşmüş hissediyorum. Dozer altında kalmış gibiyim. Bugünlerde gerçekten hayatı tepetakla gidiyor. Derde düştüm. Ruhem dibe vurdum.” gibi dilsel ifadeler kavram sistemimizdeki KEDERLİ OLAN AŞAĞIDADIR kavramsal metaforunu yansıtır ve keder kavramının aşağı istikametine göre organize olduğunu gösterir. Ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husus var ki uzay istikametleri kültürden kültüre fiziksel olarak değişmez ancak bunlara göre organize olan metaforlar değişir. Bir kültürde aşağı istikametine göre organize olan kavram başka bir kültürde yukarı kavramına göre organize olabilir.

Buna göre Kutadgu Bilig’de akıl ile ilgili yönelim metaforları şunlardır

AKILLI OLAN YUKARIDADIR: Kutadgu Bilig’de birey, toplum ve devlet adamlarını yücelterek ideal seviyeye getirecek olan akıl ve bilgidir; bu nedenle akıllı olanın yeri yukarıda, akıllı olmayanın yeri aşağıdadır.

KB/289. *ukuşun ağı ol biligin bedür / bu iki bile er ağırlık körür* = Kişi akıl ile yükselir, bilgi ile büyür; kişi bu ikisiyle itibar görür.

KB/1836. *ukuş orni üstün meñede-turur / ağır neñ için orni başta erür* = Akılın yeri üstte, beyindedir; değerli bir şey olduğu için onun yeri başta.

KB/215. *ukuşlı biligli idi edgü neñ / kalı bulsa işlet uçup kökke teñ* = Akıl-bilgi çok değerli şeylerdir; eğer bulursan onları kullanarak uç ve göğe çık.

AKIL, SAĞDADIR: Kültürümüze göre dünya hayatında insanın tavır ve hareketleri, tuttuğu yol doğru-yanlış derecelerine göre değerlendirilir. Kutadgu Bilig’de ideal birey, toplum ve yöneticilerden istenen doğrular, istenmeyen yanlışlar DOĞRU OLAN, SAĞDADIR; YANLIŞ OLAN SOLDADIR kavramsal metaforları üzerine yapılandırılmıştır. Akıl daima sağdaki/ doğru yolu tercih eder, soldaki yola/ yanlışla hiç sarmaz, hilesi yoktur; aylar yıllar geçse de doğru yoldan sarmaz:

KB/1863. *kılınç oñ tutar hiç solı yok ukuş / bütün çın-turur hiç alı yok ukuş =* Akıl daima sağdan hareket eder, hiç solu yoktur; o doğru ve dürüsttür, hiç hilesi yoktur.

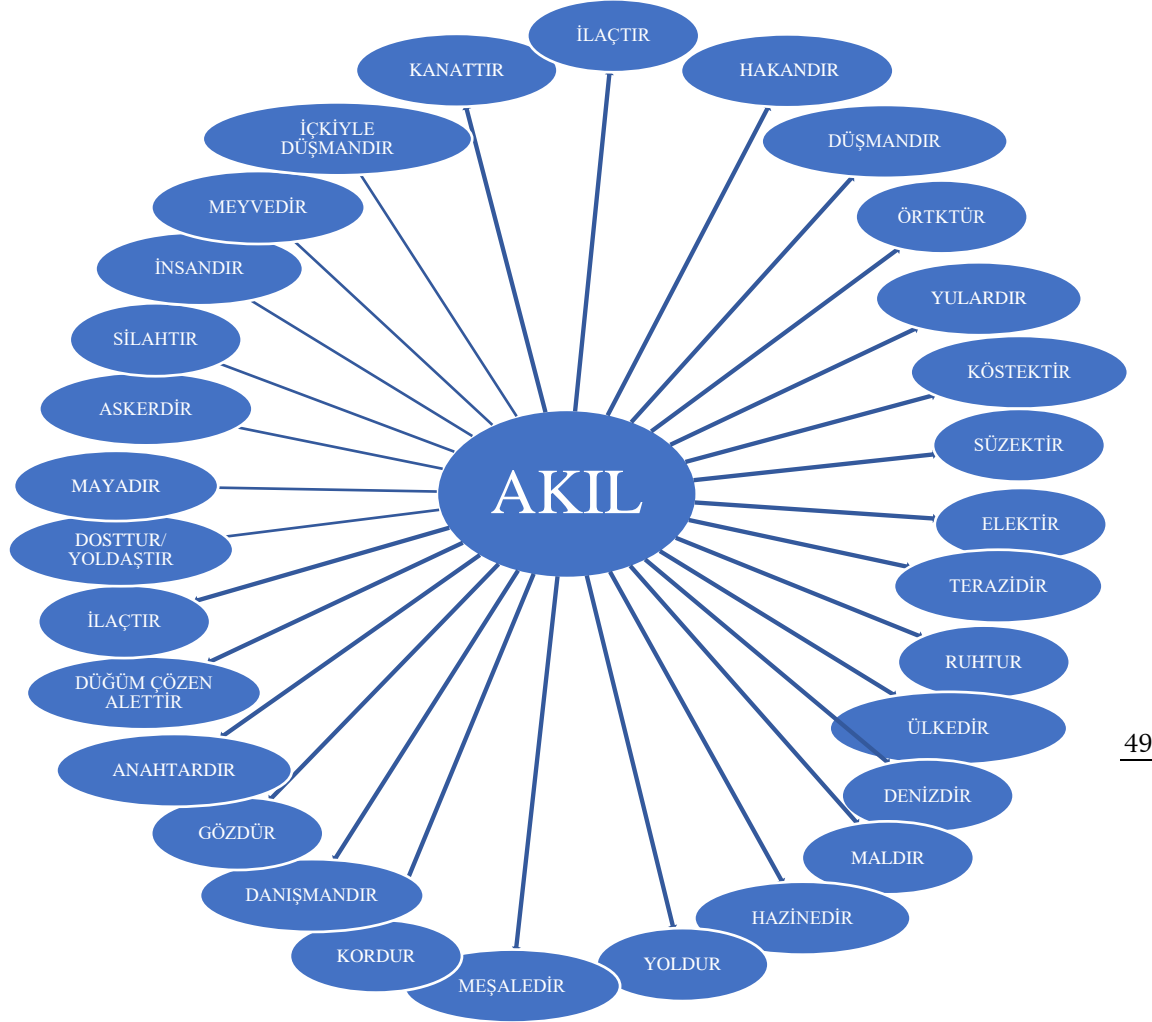
3. SONUÇ

Kavramsal metafor kuramına göre ele alınan bu çalışmada *bilgi* kavramıyla ilgili otuz üç adet kavramsal metafor; bedenimiz ve bedenimizin fiziksel çevrede fonksiyon icra etmesinden kaynaklanan ve kavramsal metaforun bir çeşidi sayılan AKILLI OLAN YUKARIDADIR ve AKIL SAĞDADIR olmak üzere iki adet yönelim metaforu tespit edilmiştir.

Akılla ilgili tespit edilen metaforların zenginliği aklın misyonunu ve dönemin insanının nezdinde akla yüklenen vazifelerin de çokluğunu göstermektedir. İncelenen metaforlara göre belli başlı aklın vazifeleri şöyledir: Akıl insanın ufkunu açar, ona yol gösterir, onun için iyiyi kötüyü ayırt eder, kendini kontrol etmesini sağlar, bir sorunla karşılaştığında onu çözer, insanı başarıya götürür, yükseltir, onu destekler, mücadele gerektiğinde onun için güç kuvvet, silah olur; bu yüzden insan için akıl çok faydalı ve çok değerlidir.

Akılla ilgili bazı metaforların başka kavramsal metaforlarla birlikte düşünüldüğünde belirginleştiği anlaşılmaktadır. AKIL, SAĞDADIR kavramsal metaforu DOĞRU OLAN, SAĞDADIR; YANLIŞ OLAN SOLDADIR kavramsal metaforuyla; AKIL VE BİLGİ, KANATTIR kavramsal metaforu BAŞARI YUKARIDADIR kavramsal metaforuyla; AKIL, ANAHTARDIR kavramsal metaforu HAKİKAT, KİLİTLİ KAPILAR ARKASINDADIR kavramsal metaforuyla; AKIL, İLAÇTIR kavramsal metaforu PROBLEMLER, HASTALIKTIR kavramsal metaforuyla yakından ilişkili ve birbirini tamamlayıcı nitelikte metaforlardır.

Yapılan incelemeler sonucunda *akılla* ilgili kavramsal metaforlar ve kaynak kavram alanı ile *akıl* kavram alanı arasındaki metaforik eşleştirmelerin görünümü şöyledir:

Şekil 1: Akıl Kavramıyla İlgili Kavramsal Metaforlar Grafiği

4. KAYNAKÇA

Aksan, Doğan (2009). Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Ankara: Engin Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1979). Kutadgu Bilig III İndeks. Yay. Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 47.

Arat, Reşit Rahmeti (2008). Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Atalay, Besim (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini Endeks IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 524.

Çağlayan Harun (2011). “Bilgi Kayanığı Olarak Akıl”, *Kelam Araştırmaları*, 9:1, s. 233-262.

Çetinkaya, Bayram (2017). “Kutadgu Bilig’de Kavramsal Metaforlar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19 (2), s. 377-399.

Eker, Özge, Kök, Abdullah (2019). “Kültürel Dil Bilim Bağlamında Kutadgu Bilig Metaforları”, *Mediterranean Journal of Humanities*, S. IX/2, s. 225-242.

Kaçalin, Mustafa S. (b.t.). *Kutadgu Bilig Metin*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 420.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>.

Kövecses, Zoltan (2005). *Metaphor in Culture*, Cambridge: Cambridge University.

Lakoff, George, Johnson, Mark (2015). *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*, Çev. G. Y. Demir, İstanbul: İthaki Yayınları.

Ocak, Gürbüz, Gündüz, Mevlüt (2006). “Eğitim Fakültesini Yeni Kazanan Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleği Dersini Almadan Önce ve Aldıktan Sonra Öğretmenlik Mesleği Hakkındaki Metaforlarının Karşılaştırılması”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2(8), s. 293-310.

Öz, Şaban (2011). “Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.11/1, s. 19-35.

Özavşar, Resul (2021). “Kutadgu Bilig’de Bilgi ile İlgili Kavramsal Metaforlar”, *Söylem Filoloji Dergisi*, 6(2), 409-427. DOI: 10.29110/soylemdergi.944160

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 549.

Uçan Eke, Nagehan (2020). “Kutadgu Bilig’de Kap Metaforları”, *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1343, s. 1362-1377.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.